

УДК 373.3/.5.016:0/9(325.3: 470+571)
DOI: 10.31651/2076-5908-2024-2-60-69

Юрій ПРИСЯЖНИУК

доктор історичних наук, професор кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8324-4681>
e-mail: yu-prysyazhnyuk@ukr.net

Лариса СИНЯВСЬКА

доктор історичних наук, професор кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5575-5775>
e-mail: syniavska_larysa@ukr.net

НЕОІМПЕРСЬКА ПОЛІТИКА РОСІЯН НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРИТОРІЯХ: ВИПАДОК ДИДАКТИЧНОЇ ІСТОРІЇ *

Анотація. Мета – провести ексклюзивний аналіз / синтез прийомів маніпулятивного використання російськими окупантами матеріалів дидактичної історії в навчальному процесі на тимчасово окупованих територіях (далі – ТОТ) України.

Наукова новизна. Пропонуємо щонайменше дві інноваційні ідеї. По-перше, нові сциєнтифічні підходи до тлумачення категоріального апарату. Принципового значення набуває «понятійне розширення» історичних назв російської «государственности» – на Російська імперія, СРСР та РФ**. У своїй дидактиці росіяни міфологізують цю традицію, навмисне (штучно) надають їй «безперервного характеру». Так «створюють плацдарм» для ігнорування історії України, аналогічно тому, як вчиняють з минушиною всіх завойованих чи підконтрольних собі країн. Проведений аналіз матеріалів, що їх окупанти рекомендують для вивчення учням на ТОТ України, переконливо це засвідчує.

По-друге, автор торкнувся важливих методологічних аспектів викладання, а по суті спекулювання на історії. Росіяни продовжують уможглидно вживати всі корисні їм терміни-міфи, що формувалися протягом століть. Серед них особливо зловживають самоідентифікацією «русские». З одного боку, у такий спосіб вони підсилюють власну «національну вищість» над іншими народами, з іншого, намагаються мінімізувати національну свідомість, гордість та окремішність українців. У надр'язуваному ними історичному контексті останні постають або як невід'ємна частина «русского мира», або навпаки – «сепаратисти», «фашисти», «нацисти» тощо. У статті наведено достатньо фактів та аргументів, аби читач міг легко переконатися: усю історію окупанти тлумачать на основі актуальних неоімперських міфів і вже в такому вигляді намагаються безпеліційно монополізувати її в навчальному процесі на ТОТ України.

Висновки. «Вписавши» у другій половині XIX ст. у поняття «русские» українців, росіяни вже ніколи не будуть виокремлювати їх за національною ознакою, тобто сприймати як суверенну спільноту громадян певної держави. Це мотивуватиме їхній (імперський) політикум до творення міфу про «братній народ», а далі – до нових і нових домислів. Так триватиме до початку збройного вторгнення в Україну, коли спочатку буде анексовано Крим, частково окуповано Луганщину та Донеччину (2014), а потім ще території Херсонської й Запорізької областей (2022). Як один із прийомів «на довічно» закріпитися на захоплених землях, росіяни інтенсивно експлуатуватимуть можливості освітньої системи. На ТОТ України вони одномоментно знищили український дидактичний досвід і запровадили режим вивчення історії за зразком самої РФ. По суті окупанти перетворили навчальний процес у різновид перманентної пропагандистської кампанії. Асиміляційна політика на ТОТ України з використанням історії фактично стала своєрідною підготовкою для подальших агресивних дій.

Ключові слова: окупація, пропаганда, рух опору, інформаційна війна, історична пам'ять, історична наука, історіографія, дидактика.

Yuriy PRYSIAZHNIUK

*Doctor of Sciences (History), Professor, Professor of the Department of History of Ukraine,
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine*
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8324-4681>
e-mail: yu-prysyazhnyuk@ukr.net

* Статтю підготовлено в межах держбюджетної теми «Протидія історичній політиці країни-агресора РФ у процесі деокупації українських територій» (номер державної реєстрації 0123U101598).

** Тут і далі терміни «государство» й «русские» вживатимемо мовою оригіналу, тобто без перекладу, аби не втрачати ментально-сміслових відтінків їхніх значень.

Larysa SYNIAVSKA

*Doctor of Sciences (History), Professor, Professor of the Department of History of Ukraine,
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5575-5775>

e-mail: syniavska_larysa@ukr.net

NEO-IMPERIAL POLICY OF RUSSIANS IN THE TEMPORARILY OCCUPIED UKRAINIAN TERRITORIES: THE CASE OF DIDACTIC HISTORY

Abstract. *The aim of the article is to analyze the techniques of manipulative use of didactic history materials by Russian occupiers in the educational process in the temporarily occupied territories (hereinafter referred to as TOT) of Ukraine.*

The scientific novelty. *At least two innovative ideas are proposed. Firstly, new approaches to the interpretation of the conceptual framework are introduced. The «conceptual differentiation» of the historical designations of Russian statehood – the Russian Empire, the Soviet Union (USSR), and the Russian Federation (RF) – becomes fundamentally significant. Russian didactics mythologizes this tradition, deliberately (artificially) endowing it with a «continuous character». This approach serves as a «Launchpad» for ignoring the history of Ukraine, following a pattern similar to how the occupiers treat the histories of all conquered or controlled countries. The analysis of the materials recommended by the occupiers for student study in the TOT of Ukraine convincingly demonstrates this practice.*

Secondly, the author addresses important methodological aspects of teaching, which, in fact, amount to speculation on history. Russians continue to abstractly apply all useful mythologized terms that have been shaped over the centuries. One of the most exploited notions is «Russians» («русские»). On the one hand, this serves to emphasize their «national superiority» over other peoples. On the other hand, it aims to diminish the national identity, pride, and uniqueness of Ukrainians. In the historical context imposed by the occupiers, Ukrainians are either presented as an inseparable part of the so-called «Russian peace» or, conversely, as «separatists», «fascists», «Nazis» and so on. The article provides sufficient facts and arguments to allow readers to clearly see that the occupiers interpret the entire history through the lens of contemporary neo-imperial myths, which they then impose unconditionally on the educational process in the TOT of Ukraine.

Conclusions. *Since the second half of the 19th century, by incorporating Ukrainians into the concept of «Russians» («русские»), Russians have never again distinguished Ukrainians as a distinct national entity, that is, as a sovereign community of citizens of a particular state. This approach motivates the (imperial) political establishment to create the myth of a «brotherly people», which is subsequently used to justify further fabrications. This trend continued until the onset of the armed invasion of Ukraine, which began with the annexation of Crimea and the partial occupation of Luhansk and Donetsk regions in 2014, and then the occupation of parts of the Kherson and Zaporizhzhia regions in 2022. One of the key methods used to «permanently» consolidate control over the seized territories is the intensive use of the education system. In the TOT of Ukraine, Russian forces simultaneously destroy Ukraine's didactic experience and introduce a model for studying history according to the standards of the Russian Federation. In essence, the occupiers transform the educational process into a form of permanent propaganda campaign. Assimilation policy on the TOT of Ukraine, using history as a tool, effectively serves as preparatory groundwork for further acts of aggression.*

Keywords: *occupation, propaganda, resistance movement, information warfare, historical memory, historical science, historiography, didactics.*

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення РФ в Україну триває вже понад тисячу днів і ночей. Як раніше АТО / ООС, воно набуло затяжного характеру й по суті перетворилося в довготривалу війну на виснаження. Як часто буває в таких випадках, агресор, який планував військову операцію на кілька місяців, тижнів чи навіть днів, не розрахував сили, і змушений був шукати нові ресурси свого підсилення. Виграти таку війну він міг лише в один спосіб – постійно тримати стратегічну ініціативу, що не так просто. А ще росіянам потрібно було чітко розуміти й перспективи війни, і бодай якось уявляти її цілі та результати – а тут також не все гаразд. Лише за останні неповні три роки вони неодноразово змінювали свої завойовницькі пріоритети. Попервах заявляли про «спеціальну воєнну операцію з демілітаризації та денацифікації України». Проте ця мета швидко збанкрутувала і її довелося коригувати. Тоді пропагандистські канали агресора перманентно заговорили про «історичну місію» усунути від влади «київський антинародний режим», знищити «бандерівців і націоналістів», вийти на адміністративні кордони ОРДЛО, зрештою, ліквідувати Україну як таку, не допустити «захоплення (мілітаризації) її» США, а ще «пробити сухопутний коридор» до Криму, «не завоювати Україну, а відвоювати» та ін. Але щоб не заявляв окупант, весь демократичний світ став свідком антигуманних ненависницьких намірів рашистів. З часом вони й самі перестали їх приховувати, заявили

про прагнення знищити мову, культуру, національну ідентичність українців, а на третьому році війни ще відвертіше – підкорити всіх чи вбити. На тлі воєнних злочинів ці заяви дали підстави вважати «СВО» акцією геноциду.

Впадає у вічі, що у війні проти України ворог активно використав чинник історії. Сам московський диктатор раз по раз звертався до відповідної тематики. З перших слів своїх промов він відверто маніпулював думками слухачів, не дотримувався елементарних наукових вимог тлумачення минулого, а нерідко й здорового глузду. Щоправда, більшість журналістів (експертів), які коментували його оманливі наративи, зазвичай обмежувалися оцінками на кшталт «сказав неправду», «відверто збрехав» тощо. Вони не піднімали (чи робили це вибірково) проблем глибинних причин та безпосередніх мотивів невіглаських заяв. На цьому тлі здавалося, що «государь» навмисно позиціонував себе нещирим, ніби давав зрозуміти: це, мовляв, політика, а в ній бути щирим – собі на шкоду.

З огляду на вищезазначене, зберігається нагальна потреба проаналізувати експлуатацію дидактичної історії в неоімперській, асиміляційній політиці російських окупантів, принагідно дати тлумачення її шкідливого впливу в, так би мовити, «стратегічній перспективі». На цій основі можна буде запропонувати практичні поради українським учителям історії, передусім тим, котрим доводиться мати справу з учнями-переселенцями, також тими, які пізніше переїхали з ТОТ України чи дотепер перебувають там.

Метою статті є спроба ексклюзивного аналізу / синтезу маніпулятивних прийомів використання російськими окупантами дидактичної історії в навчальному процесі на ТОТ України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У царині цієї проблематики багато працюють не лише історики, а й політологи, психологи, педагоги. Серед них варто назвати прізвища таких дослідників як О. Удод, О. Лисенко, М. Ожеван, О. Шевченко, Л. Герасіна, В. Погрібна, І. Поліщук, Г. Почепцов, О. Курбан, М. Рижков, В. Горбулін, О. Додонов, Д. Ланде, Т. Коваленко, І. Владленова, Е. Кальницький, М. Сенченко, В. Головченко, В. Гондюл, О. Зернецька, А. Фісун, Д. Куклін, С. Чорна, В. Балюк, О. Зайцев, В. Ільницький, Р. Гула, І. Передерій, І. Верховцева, В. Тельвак, В. Масненко, О. Мальована та ін.

Оригінальні міркування щодо відмінностей у площині методології викладання історії в Україні та країні-агресорці запропонував Я. Грицак. Розглянемо їх на такому «дидактичному» прикладі. Очевидно, що між ранньомодерною Російською імперією XVIII ст. і модерною, що формувалася в XIX ст., існувала історична відмінність. У першому випадку це були «володіння» правлячої династії, точніше сказати, самодержавства. Ідентифікація всього, що його прийнято буде називати «руським», пріоритетно відбувалася за цією ознакою. Для пересічної людинності бути «руським» значило перебувати в підданстві царя, служити йому й «Отечеству», належати до православ'я (візантійщини). Переконаливим свідченням цього були заклики на кшталт «За царя и Отечество!», у яких чітко простежувалася смислова однотипність вживаних понять. Їхня синкретичність зберігатиметься й надалі, практично до наших днів. Вказуючи в дидактичній літературі та, відповідно, у своїх пропагандистських наративах прізвища «вірних слуг» престолу, зокрема щодо першої половини XIX ст. – М. Сперанського, М. Кутузова, О. Пушкіна, автори підручників не вважали за потрібне особливо виділяти тих, хто не мав прямої комунікації з царями, їхнім найближчим оточенням. Варто погодитися з тезою Я. Грицака, що «українська історія пишеться не згори, а знизу, не державою, а суспільством. А російська історія написана навпаки – як історія російської держави. Це (наша) історія громадянства проти (їхньої) історії підданства» [1]. Тож не дивно, що до «перших історичних постатей» імперського пантеону сьогодні не потрапляють воєначальник П. Багратіон (якого, між іншим, дуже цінував Сталін), декабристи П. Пестель та ін. (ними дозволено захоплюватися, але ставити їх поруч чи розглядати як «рівноправну» альтернативу самодержавству – категорично ні), інтелектуали з «сумнівною репутацією» О. Герцен, В. Белінський, М. Чернишевський та ін. (попри глибоку й щирі вірність більшості з них великодержавним засадам російської «государственности»). Годі й говорити за справжніх національних «будителів-іногородців». Що ж до українців, то тут спостерігаємо вимушений «компроміс пам'яті», про що буде сказано окремо.

Виклад основного матеріалу. Своєрідним «здобутком» кремлівської пропаганди можна вважати поверхневе знання в країнах Заходу історії Східної Європи, України та того геополітичного утворення, що в різні часи називалося «Московія», «Російська імперія», «Росія». І ця обставина, як з'ясовується, не випадкова. Минувшина – на свій лад ідеальна площадка для маніпулювання людьми, що добре помітно на прикладі нав'язування учнівському середовищу ТОТ України так званих «історичних знань» окупаційною владою. Чому і власне як вона навчає? Для відповіді на це питання проаналізуємо й дамо оцінку дидактичній літературі, яку московські зайти використовують на тимчасово захоплених ними землях. Для зручності свою увагу зосередимо на окремому періоді. Таким обираємо «довге ХІХ ст.», тобто історичний відтинок, що його вивчають учні 9-х класів.

Маючи за стратегічну мету інкорпорацію України як держави та зросійщення українців як етносу, окупанти намагаються нав'язати свій варіант дидактичної історії, що відома під назвами «История Отечества» та/або «История России». Зазначимо, що принципової різниці для них фактично не існує, що є одним із механізмів досягнення асиміляційних цілей. Зокрема й для всіх інституцій, котрі давали дозвіл на випуск навчальної літератури, а це – «Російське історичне товариство»*, «Російська академія освіти» та «Російський книжковий союз», це одне й теж. Дивуватися такому одноголосю не доводиться, якщо зважити, що додатково «благословили» друк цього видання чимало наукових установ агресора на чолі з академією наук, та ще й з дотриманням вимог історико-культурного стандарту. Тож, будемо мати на увазі, що в пропонованому варіанті смислового тлумачення термінів назви «Россия» і «Отечество» тотожні.

Немає сумніву, що «осучаснення» історії окупантами зроблено навмисно. Виходить так: раніше, тобто у ХІХ ст., були «Россия» й «Отечество», тепер, на початку ХХІ ст. – «Россия» і «Российская Федерация». Нібито, суть одна й та ж, і лишилося тільки «вмонтувати» в цей ряд «Советский Союз», аби російська «государственность» набула «безперервного характеру». Назву вони міфологізують для того, аби надати «наукових підстав» ігнорування альтернативних варіантів національно-державного життя на підвладних землях. А це прямий шлях до відновлення панування на всіх (а, можливо, й більших) територіях, що коли-небудь перебували під зверхністю «августійших» російських можновладців. Така собі формула історичного обґрунтування агресивних війн проти сусідів. Як бачимо, виявилася вона достатньо переконливою, причому як політично (ідеологічно), так і ментально, у чому можна легко переконатися, спілкуючись у соціальних мережах із «масовою російською аудиторією» [2].

Якщо повернутися в «довге ХІХ ст.», то очевидно є потреба розмежовувати все «російське» з «неросійським» передусім у етнічному контексті, бо в національному тоді не існувало. Матиме воно проблеми й надалі. Формування «національного» на імперських засадах спричинить відоме ідеологічне сум'яття. До другої половини ХІХ ст. панславізм, як доктрина російського великодержавного шовінізму, посилиться настільки, що стане на заваді не лише національному «пробудженню» колись підкорених народів, а й становленню самої російської модерної нації. Тому поняття «нація» отримає напрочуд однобічне й достатньо упереджене тлумачення. Це добре помітно у відповідному термінологічному наповненні сучасних підручників, які агресор поширює на ТОТ України. У них усе «національне», по-перше, монополізоване імперським центром (лише «влада» може проводити національну політику, а нації, що перебувають «у підданстві», цього права позбавлені), по-друге, «національна політика» – це щось, що так чи так торкається колись поневолених окраїн імперії, «національної ситуації в них», але аж ніяк не їхньої боротьби за свої інтереси, державну незалежність, по-третє, тобто на довершення, у підручниках відсутнє пояснення самого історичного явища нація і всього національного. Крім того, раз по раз вживано терміни «національність» і «народність», які не мають чіткої й зрозумілої наукової інтерпретації. Дано, щоправда, визначення поняття «національна самосвідомість». Її трактовано як «усвідомлення представниками народу своєї духовної, економічної, політичної єдності» [3, с. 110]. Як ця єдність «працює» в конкретних випадках (крім

* «Російське історичне товариство» було створено в 2012 р. саме з метою відродження в суспільстві імперського духу. Його очільники відразу заявили, що будуть послідовниками «Императорского русского исторического общества», що існувало протягом 1866–1917 рр.

імперського) й головне, до чого зобов'язує – не зрозуміло. Деякі виправдувальні мотиви агресії можна спостерігати в апеляції авторів до надуманих «об'єктивних» обставин: по-перше, у натяку на «особливу» цивілізаційну місію «русских», адже станом на першу половину XIX ст. «у більшості народів Північного Кавказу панували родоплемінні відносини»; по-друге, сумновідомою і в наш час геополітикою. Ну як інакше, скажемо з певним сарказмом, могла вчинити «справедлива» Росія, як не «захистити» ці народи від спроб підкорення їх Туреччиною та Іраном? Щось дуже нагадує одну з «причин» повномасштабного вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р., коли було заявлено, що, з одного боку, «вплив Заходу є руйнівним для українського суспільства», з іншого, можливий вступ України в НАТО нібито таїть для Росії чи не найбільшу в історії мілітарну небезпеку. Нещодавнє приєднання до Північноатлантичного альянсу Фінляндії й Швеції показало, що так звана «безпекова складова в українському питанні» є звичайним пропагандистським фейком Кремля, бо насправді він боїться чогось іншого.

Російську імперію, а саме так називалося це «государство» у XIX ст., подано як «величну», «найбільшу у світі», чим, вочевидь, учні та учениці на ТОТ України мають гордитися. А отже, думати, що й наступні завоювання, що їх проводитиме імперія, будуть «іти на благо», бо, по-перше, так відбувалося раніше й про це на сторінках підручників сказано багато позитивного, по-друге, чинити спротив агресору нібито безнадійно, позаяк його «СВО» (чи ще якась авантюра!) покликана «задовольняти інтереси» не лише самого агресора, а й його жертв. При цьому в епіцентрі представлених матеріалів абсолютний пріоритет надано монархам-самодержцям та їхньому найближчому політичному оточенню (тут і далі ми аналізуємо типове шкільне видання країни-агресора «История России»). Це чітко простежуємо як по назвах тем, так і в самому наративі. Натомість проігноровано цілі культури (інколи такі значні, що претендують на окреме історіописання), народи (етноси), не кажучи вже про формування модерних націй, що якраз відбувалося в той період історії.

Керуючись кон'юнктурою, росіяни свідомо «вписали» українців (малоросів) XIX ст. у поняття «русские». Якраз у тому столітті воно формувалося, набувало сучасного звучання й значення. Відбувалося це в дусі своерідної «гри на випередження», таких собі історичних перегонів: встигнуть росіяни «прописати» й «закріпити» українців у своїй ідентичності до того, як ті сформуєть власну національну самосвідомість, то зможуть історично експлуатувати їх у статусі «донора», не встигнуть – доведеться чи не довічно боротися з «їхнім сепаратизмом». Підстав для оптимізму в імперців попервах вистачало, адже вони вже мали своє національне «государство», українці ж держави – ні. Перші жили співзвучно своїм «екзистенціальним глибинам» ментальності, адекватним їм політичним устроєм, другі ж, після ліквідації козацької державності, були позбавлені такої можливості. Цей перелік відмінностей можна продовжувати. Він видимо зачіпає соціальної й культурної сфер. Про що, зокрема, свідчить різне сприйняття та, відповідно, оцінка існуючого до 1861 р. у двох соціумах інституту кріпосного права. Станом на середину XIX ст. для росіян – це лише гальмо соціально-економічного прогресу, для українців – своерідний ментально-світоглядний колапс, шлях у «історичну безвихідь», індивідуальне та національне (по мірі формування національної свідомості) приниження.

Проте назва й відповідна їй ідентифікація «русские» – це й реальність, яка слугувала історичною пасткою для українців. Вона зароджувалася «непомітно», орієнтовно ще з другої половини XVII ст. Збірник «Синопис», який побачив світ 1674 р. у Києві, започаткував традицію (на догоду інтересам тогочасних політичних еліт) говорити про єдність Русі (українців) й тієї спільноти, яка себе ще «русской» не називала. Але тоді цього й не потрібно було, а достатньо, що в титулі московського царя з'явилося «Божою милістю Великий Государ, Цар і Великий князь, всієї Великої й Малої, й Білої Росії самодержець...» [4]. Під «русскими» в «Синописі» малися на увазі «православні», точніше «велика східнослов'янська людність», котра лише починала усвідомлювати свою етнічну відмінність, а тому лишалася вкрай уразливою для політичних проєктів (маніпуляцій) [1]. Наведемо лише два приклади. Перший такий: дотепер у масовій свідомості «побутує» переконання, що за віросповіданням українці «єдиновірні» росіянам. Він достатньо стійкий,

про що свідчить болісний «процес прощання» вірян із неукраїнською за духом УПЦ МП. Привабливість цього міфу настільки потужна, що для мільйонів людей навіть масове людиновбивство, жорстока й тривала війна, що її Москва веде проти України вже понад 10 років, не стали причиною, аби попроситися з фальшивими «скріпами» агресора. І це попри те, що історичні, культурні (ментальні) відмінності між українським православ'ям і російською візантійщиною вже відомі й ретельно проаналізовані. Віднедавна вони не є секретом навіть для учнів середніх шкіл. Другий міф, що пов'язаний із текстом «Синопису», і також отримав належну наукову критику, стосується так званої «спільної династії Рюриковичів». Сформувався він аж ніяк не в IX ст., коли на території північної частини сучасної України виникла середньовічна державність зі стольним градом Києвом, не у XII ст., коли літописець творив «Повість минулих літ», а пізніше. Орієнтовно в XVI ст., коли виникла потреба обґрунтувати претензії на титул «збирачів земель» – правителів Московії. Зрозуміло, що обидва ці міфи не мали нічого спільного з етнічною, а тим більше національною ідентифікацією тогочасних спільнот.

Натомість спрацювало інше. «Синопис» виявився дуже політично затребуваним твором – йому знайшлося місце в нових історичних умовах. Скажімо, з (само)проголошенням 1721 р. Російської імперії, інтелектуальна традиція якої лишалася вкрай збідненою (принаймні протягом кількох прийдешніх поколінь), нічого подібного видано не було. «Отечественной истории» просто не існувало (як і факту боротьби населення країни за «свое Отечество»). А ось коли в другій половині XVIII ст. такий досвід нарешті з'явився, швидко прояснилося, що «Синопис» – усе ще найпопулярніша крига для всіх, хто цікавився минувиною. І так триватиме ще довго, по суті аж до другої половини XIX ст., коли на порядок денний постане питання модерного «національного пробудження». Тоді росіяни, наповнюючи термін «русские» вже модерним імперським змістом, несподівано для себе з'ясують, що нічого кращого покласти в основу «русского» історичного нарративу, ніж твір «(не)своїх» київських книжників другої половини XVII ст., вони не спроможні. Тож, саме «Синопис» посприяє творенню імперського (як швидко виявиться – безальтернативного для них) проєкту «великой русской нации». Водночас він спровокує «вічний» російсько-український конфлікт, перманентну ворожнечу й війни, мета яких для самих росіян дуже зрозуміла (хоча через імперські амбіції та гонор публічно ними не названа) – збереження «государства» або «страны», що ментально для них одне й те ж.

У такий спосіб росіяни трансформували ранньомодерний, у своїй основі релігійно-церковний характер відносин у модерний, тобто сучасний національний, для них – шовіністичний. Звідси токсичність терміну «русские» для українців. Вона в тому, що він «увібрав» минуле (термін «Русь» та всю попередню історію), сьогодення («спільну», тобто великодержавну ідентичність), майбутнє (за таких умов – відсутність перспективи національного самоствердження). «Компенсацією», а по суті своєрідною імперською подачкою за перспективу тотальної асиміляції була й лишається практика, що українці нібито ніколи не були дискриміновані на індивідуальному рівні. Хоча, уточнимо, це аж ніяк не односторонній компроміс, а радше двосторонній, до того ж більшою мірою на користь самих імперців. Підкореному українцеві (малоросу) варто було лише перейти на російську мову спілкування (а це вже не компроміс, а капітуляція), подолати («виправити») ознаки/рештки свого «малоросійського наріччя», а найголовніше – беззастережно й послідовно визнавати чинну владу, щиро шанувати й служити її очільнику («государю»). У «відданості престолу» й полягала суть питання, а це вже суто російська версія міжсуб'єктних стосунків.

Саме за таким алгоритмом «співпраці» діють сучасні окупанти на ТОТ України. При першому ж спілкуванні з місцевим населенням вони вимагають отого безапеляційного «говори на русском!» В умовах бойових дій воно звучить як пряма погроза, таке собі перше й останнє попередження. Непоодинокими є випадки, коли не отримавши позитивної для себе відгуку, російські солдати відкривають вогонь на враження. В історичному контексті це звучить не менш однозначно й категорично: українець – ти «русский» чи ні? У випадку ствердної відповіді – «свій», у протилежному разі – «ворог».

Такий розлогий відступ у нашій статті був потрібен для того, аби краще зрозуміти не лише текст, а й контекст дидактичної літератури, яку окупанти поширюють на ТОТ України й намагаються там навчати місцеву учнівську молодь.

Одна з ключових («патріотичних») тем росіян – Франко-російська війна 1812 р., що її інакше як «Отечественная» вони не називають. Щоправда, на відміну від своєрідного аналога 1941–1945 рр., відокремлюють від неї закордонні походи 1813–1815 рр. Нашу увагу привертає вживання згаданого вже поняття «русские». По-перше, на шпальтах дидактичних видань воно фактично повністю витіснило інший термін, використовувати який було б більш логічно й зрозуміло – «россияне». Це спричиняє інтелектуальну колізію. Виникає логічне питання: чому мова йде про закордонні походи «русской», а не російської армії, адже вона «представляла» Російську (не «Русскую» ж) імперію? Такою ж мірою в її складі служили не лише «русские» (великороси, нехай навіть разом із малоросами та білорусами), а й представники інших народів (етносів), так звані «іногородці». Ще приклад. Згаданий уже П. Багратіон був грузином. У сучасній українській Вікіпедії його подають як російського генерала, але цікавіший російський варіант загальнодоступної онлайн-енциклопедії, де він – «русский», який, до того ж, мав прізвисько «Грузинский лев русской армии» [5, с. 27]. Де тут логіка, адже Багратіон, нехай навіть він був православним, ніяк не дотичний до «єдиного центру системи концентричних кіл» [6, с. 12–13] існуючої ієрархії етносів імперії? Складається враження, що термін «русские» слугував і тоді, і тепер емоційним підсиленням такої собі «російськості», позаяк її постійно бракуватиме через непомірні розміри та постійне розширення територій, культурне розмаїття підкорених народів, супровідні проблеми ідентичності, вирішення яких потребувало багато зусиль для внутрішнього облаштування імперії. По-друге, без перебільшення, особлива роль тут належала українцям («українському питанню»). Якщо керуватися пропонованими в дидактиці наративами, мовляв, українці – це «русские», то чому вони раз по раз випадають з історичних мікросюжетів? Для прикладу цікавимося підрозділом підручника, присвяченого партизанському рухові 1812 р. Відразу натрапляємо на прізвища росіян Д. Давидова, О. Чеченського, О. Фігнера, Г. Курінного, Василиси Кожиної, проте жодної згадки про українців. Навіть про дуже відомих із них. Яким, скажімо, був уродженець Сумщини Єрмолай Четвертак, котрий походив із кріпаків, служив у імператорській армії, під час війни потрапив до полону, втік, сформував партизанський загін. Вчорашній кріпак очолював ціле партизанське з'єднання, що в різний час нараховувало від кількох сотень до кількох тисяч активних штиків і шабель, а наприкінці війни отримав звання унтер-офіцера. Не допомогло навіть те, що свого часу Четвертак пройшов відповідну «процедуру зросійщення» в історіографії і тепер більше відомий під прізвищем «Четвертаков». Немає в «истории Отечества» місця й ватажку партизанського загону Федору Потапову, який обрав собі ім'я «Самусь» на честь відомого українського козацького полковника часів С. Палія. Що вже говорити про уславленого командира 27-ї дивізії, генерал-лейтенанта, представника православної, покозаченої гілки старовинного польсько-литовського шляхетського роду Дмитра Невірівського, солдат Ф. Дригу, Т. Марченка, С. Шила, П. Мелешка, М. Власенка, Я. Колесника, О. Складнюка, І. Синицю, І. Козлика та тисячі інших. Сьогодні окупанти вважають їх «русскими», але навіть у такому статусі «постійної прописки» в навчальних матеріалах не дають. Що ж, цілком у дусі російського «екстравертивного ірраціонального соціуму», де всупереч логіці прийнято «кидати в жерло вогню мільйони людей, де цінність людини вимірюється примхою... влади, де ніколи не знали, що таке розрахунок» [7, с. 191].

Облаштувавшись на ТОТ України, де вони звично для себе убивають, гвалтують, депортують, окупанти роблять надзусилля, аби переконати всіх, що вони не злочинці, а прийшли в Україну як «визволителі», нібито щоб відновити «історичну справедливість». Одним із чинників такої політики є штучне творення та інтенсивна експлуатація міфу про «багатонаціональне государство». Як воно створювалося – знаємо добре, проте в російських дидактичних виданнях читаємо про щось інше. Зокрема про «політику захисту порядків, встановлених Віденським конгресом», про включення «до складу Росії... нових земель», про якісь «новоросійські землі», про «остаточне підкорення горських народів»,

про «прагнення розширити в цьому регіоні вплив» тощо. І мало хто задумується (а навчальна програма цього й не вимагає), що реально приховано за цими тезами. Тим більше, що все це подається під наголосом «позитивного значення» для місцевого (поневоленого) населення. Настільки «позитивного», що, наприклад, у характеристиці національної політики Олександра І жодного слова про Україну, навіть як частину імперії – такий собі «Юго-Западный край» та й годі. Принагідно згадано Київська, Харківські ярмарки, але хто там і чим торгував, подано без будь-якого «національного забарвлення» [3, с. 54].

Загалом з «багатонаціональним государством» ситуація досить дивна. Сам цей термін окупанти вживають у привабливому для себе значенні, мовляв, на території РФ проживає народів багато, усі вони, треба думати, «добре облаштовані», комунікують, культурно збагачують один одного. Щодо сучасної України, то тут пропонується дещо інша візія – країна, мовляв, «багатонаціональна», тому треба було б її «федералізувати», тобто перетворити на федерацію. А оскільки за своєю сутністю українське суспільство є демократичним (Русь-Україна завжди «була частиною європейського простору, і цей зв'язок у випадку українських земель і певною мірою білоруських практично (ніколи. – Ю. П.) не переривався»), то цей проєкт, за активного й постійного геополітичного тиску самого північно-східного сусіда, спрямований на її децентралізацію, розкол, руйнацію [1]. І дати гідну відповідь на такий виклик у рамках демократичної державної традиції досить складно. Адже нація (до якої прагне українська спільнота, її еліти) – це в першу чергу про громадянство, про політичні свободи. В окупантів «технології» простіші: вони репрезентують не свободи, а підданство, причому на архетипному рівні світосприйняття, що мінімізує роль прийнятих юридичних норм, конституційних положень. Відсутність у російських підручниках України, українців, причому навіть там, де їм належала ключова роль в історії, цілком показова в такому разі.

Щодо поняття «Україна», як воно вживається окупаційною «владою» та й самим московським центром, то тут побутує вже «добре відпрацьований» у наш час стереотип-кліше. Цей термін добре знають, ним користуються, бо до цього спонукає і порівняно краще знання історичного минулого, і реалії сьогодення, насамперед героїчний спротив ЗСУ, інших українських військових формувань, абсолютної більшості українського суспільства. Термін, навіть якщо з ним пов'язувати все «найгірше», «мерзенне», «кроваве», як це робить країна-агресор, котра ментально орієнтована на свої сакральні «скріпи», уже не можна ігнорувати. Причому не лише як територію чи історію, а й національну («бандерівську») державу.

Для прикладу, у липні 2021 р. кремлівський диктатор розмістив у соціальних мережах статтю «Про історичну єдність росіян і українців». Оскільки на першому етапі війни він не змусив Україну до капітуляції, то тепер почав готувати ґрунт для нового наступу й задля цього спробував переконати внутрішнього споживача інформаційної пропаганди та, заодно, світову громадськість, що «України як держави ніколи не існувало. Мовляв, уся її земля й люди – «исконно русские» (ще одне слово-міф, що потребує науково-критичного роз'яснення) [8]. Переносячи дату «створення України» на 1922 р., диктатор «підсилив», як йому здавалося, існуючі міфологеми, чим ще більше «омолодив» Україну (згадаймо, про так звану «польську інтригу» росіяни вели мову ще з 1860-х рр.) [9]. Приблизно через століття, уже в період нинішньої російсько-української війни, росіяни пошири в Інтернеті фейк про те, що українців вигадав австрійський Генеральний штаб під час Першої світової війни. До того, нібито, «був єдиний російський народ», «були там великороси й малороси, вони разом будували Російську державу, але з'явилися диверсанти, які почали робити спецоперації, усіякі Грушевські...». Усі вони, згідно з цим фейком, «сиділи на австрійській зарплаті», а Австрія була ворогом Росії [10]. Ось власне чому диктатор попервах прагнув «визволити український народ від київського нацистського режиму», а після півтора роки повномасштабного вторгнення збагнув, що потрібно знищити його весь (крім колабораціоністів).

Віднедавна ідентичність «українець» почала означати для окупантів ворожість, щось близьке до давно міфологізованих «мазепинець», «петлюрівець», «бандерівець», «націоналіст». Раніше лише ці терміни прийнято було пов'язувати з «фашизмом», а тепер

і «українця» додали у цей список. Також назва «Україна» штучно обмежена у використанні. Про неї окупанти пишуть мало, хоча що це, де знаходиться, у чому її сутність, знають добре.

Що ж загалом росіяни пропонують у своїй історичній дидактиці? Якщо відповісти лаконічно, то, крім очевидного ігнорування України, системну підміну понять. Свого часу автор цих рядків досліджував соціальне становище та ментальний світ українського селянства Правобережжя і всієї Наддніпрянщини другої половини XIX – перших десятиліть XX ст. Увагу тоді привернули фрагментарне й опосередковане «визнання етнокультурної самобутності українців», що помітно простежувалося в Південно-Західному краї (на Київщині, Волині й Поділлі) й найбільше було помітним «у своєрідному парадоксі ідеологічного протиборства» [11, с. 507]. З часів реформ 1860–70-х рр. і до початку Першої світової війни представлені здебільшого чиновництвом росіяни загалом не дуже бентежилися тим, як краще пізнати місцевий сільський люд, хоча вважали його «своїм народом» [11, с. 507]. Робили це, зрозуміло, у вигідній для себе манері й у слушний для власної користі час. При цьому, у поняття «свій народ» вони вкладали суперечливий, а нерідко й протилежний зміст [12, с. 121]. У політичних заявах і пропагандистських деклараціях російських імперців український загал поставав «однаковим з ними за походженням», «частиною російського племені» [13, с. 122].

Традиція ідентифікувати українські землі (як країну, певний етнічний та релігійний простір тощо) на імперський лад – звична для російського агресора. Сьогодні це водночас кілька модифікаційних моделей – від визначення їх «небезпечною для РФ сферою впливу НАТО» до ліквідації політичної суб'єктності України та поділу її території на кілька частин, більшість із яких мають перебувати під безпосереднім контролем Кремля. Мало чим інакше ситуація виглядає в підручниках, де йдеться про історичні події та процеси XIX ст. Замість «України» ми читаємо про все той же «Південно-Західний край», створення в 1832 р. Київського генерал-губернаторства. Щоправда, термін «українські землі» також фігурує. Принаймні для того, аби імператори відкривали на них університети: в 1804 р. – Харківський, у 1834 р. – Київський (університет Святого Володимира).

Росіяни не наважилися оминати постать Т. Шевченка. Бо як же інакше, коли його визнали всі люди доброї волі, і навіть осуджений усім демократичним світом диктатор Гітлер не ризикнув свого часу вчинити інакше. Отож, кількома реченнями пишуть і про нього. Частіше всього у двох місцях – там, де йдеться про становище «Юго-Западного края», і про розвиток культури. Привертає увагу, що в цьому випадку «об'єднавча» назва «східні слов'яни» – «русские» в окупантів не працює. Шевченко – не «русский», хоча такі спроби ідентифікації Кобзаря матимуть місце, у тому числі й у XX ст., а великодержавний поет І. Бунін вважатиме його «абсолютно геніальним поетом», при цьому публічно називатиме його творчість «прикрасою російської літератури». Сьогодні окупанти «розташовують» Шевченка серед представників «національних регіонів» імперії.

Висновки. Свого часу, а саме ще в другій половині XIX ст., росіяни «вписали» українців у поняття «русские». Відтоді вони вже ніколи не були спроможними виокремлювати їх за національною ознакою, тобто сприймати як суверенну спільноту громадян певної держави. Уже а XX ст. це мотивуватиме їх до творення міфу про «братній народ», а на початку XXI ст. – до нових і нових домислів. Так триватиме до початку збройного вторгнення в Україну, коли спочатку буде анексовано Крим, частково окуповано Луганщину та Донеччину (2014), а потім ще території Херсонської й Запорізької областей (2022).

На ТОТ України окупанти відразу повернули «хід історії» до імперських порядків. Аби «довічно» закріпитися на захоплених землях, вони почали інтенсивно експлуатувати можливості освітньої системи. Майже одномоментно знищили український дидактичний досвід і запровадили режим вивчення історії за зразком самої РФ. По суті росіяни перетворили навчальний процес у різновид перманентної пропагандистської кампанії. Неоімперська (асиміляційна) політика з використанням історії фактично стала своєрідною підготовкою для подальших агресивних дій.

Список літератури

1. Грицак Я. Як виник міф про «братні народи» та як його подолати? *УІНП*. 2022, 27 травня. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/rosiysko-ukrayinska-viyna-istorychnyy-kontekst/yaroslav-grycak-yak-vynyk-mif-pro-bratni-narody>.
2. Російська пропаганда в ігрових середовищах : приклад користувацького контенту в Steam. *ЦЕДЕМ*. 2024, 21 травня. URL: <https://cedem.org.ua/analytics/rosiyska-propaganda-steam>.
3. История России. 9 класс. Учебник для образовательных организаций: в 2 ч. Ч. 1. / Н. Арсентьев и др.; под ред. А. Торкунова. 4-е изд. Москва: Просвещение, 2019. 160 с.
4. Олексій Михайлович. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Олексій_Михайлович.
5. Антелава И. Г. Грузины в Отечественной войне 1812 года. Тбилиси: Мерани, 1983. 96 с.
6. Каппелер А. Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії. *Київська старовина*. 2001. № 5. С. 8–20.
7. Донченко О. А., Романенко Ю. В. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення). Київ: Либідь, 2001. 334 с.
8. НЕПРАВДА: Україну створив Ленін в 1922 році. *Вокс Україна*. 2022, 31 травня. URL: <https://voxukraine.org/ru/nepravda-ukraynu-sozhdal-lenyn-v-1922-godu>.
9. Грушевський М. Кінець «польської інтриги». 1908. URL: <https://www.m-hrushevsky.name/uk/Publicistics/1908/KinecPolskojiIntrygy.html>.
10. Галушко К. Чий генштаб вигадав Україну? *Збруч*. 2017, 22 січня. URL: <https://zbruc.eu/node/61331>.
11. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст.. Черкаси: Вертикаль, 2007. 640 с.
12. Костомаров Н. И. Ответ на выходки газеты (краковской) «Czas» и журнала «Revue contemporaine». *Основа*. 1861. № 2. С. 121–135.
13. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. Київ: Критика, 1998. 334 с.

References

1. Hrytsak, Ya. (2022). How did the myth of «fraternal nations» arise and how to overcome it? Retrieved from: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/rosiysko-ukrayinska-viyna-istorychnyy-kontekst/yaroslav-grycak-yak-vynyk-mif-pro-bratni-narody> [In Ukrainian].
2. Russian propaganda in game environments: an example of user content on Steam. (2024). Retrieved from: <https://cedem.org.ua/analytics/rosiyska-propaganda-steam> [In Ukrainian].
3. Torkunov, A. (ed.). History of Russia. (2019). 9th grade. Textbook for educational organizations. Part 1. Moscow [In Russian].
4. Oleksiy Mykhailovych. Retrieved from: <https://uk.wikipedia.org> [In Ukrainian].
5. Antelava, I. G. (1983). Georgians in the Patriotic War of 1812. Tbilisi [In Russian].
6. Kappeler, A. (2001). Mazepyns, Little Russians, Khokhlas: Ukrainians in the ethnic hierarchy of the Russian Empire. *Kyivska starovyna [Kyiv antiquity]*, 5, 8–20 [In Ukrainian].
7. Donchenko, O. A., Romanenko, Yu. V. (2001). Archetypes of social life and politics (Deep regulations of psychopolitical everyday life). Kyiv [In Ukrainian].
8. FALSE: Ukraine was created by Lenin in 1922. (2022). Retrieved from: <https://voxukraine.org/ru/nepravda-ukraynu-sozhdal-lenyn-v-1922-godu> [In Ukrainian].
9. Hrushevskiy, M. (1908). The end of the «Polish intrigue». Retrieved from: <https://www.m-hrushevsky.name/uk/Publicistics/1908/KinecPolskojiIntrygy.html> [In Ukrainian].
10. Galushko, K. (2017). Whose General Staff invented Ukraine? Retrieved from: <https://zbruc.eu/node/61331> [In Ukrainian].
11. Prysiazhniuk, Yu. (2007). The Ukrainian peasantry of Dnieper Ukraine: socio-mental history of the second half of the 19th – beginning of the 20th century. Cherkasy [In Ukrainian].
12. Kostomarov, N. I. (1861). Response to the issues of the (Krakow) newspaper «Czas» and the magazine «Revue contemporaine». *Osnova [Basis]*, 2, 121–135 [In Russian].
13. Beauvois, D. (1998). The battle for land in Ukraine 1863–1914. Poles in socio-ethnic conflicts. Kyiv [In Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 14.11.2024
Схвалено до друку / Accepted: 16.12.2024